THEMA'S:CRIMINALITEITSTRENDS
RUBRIEK:ONDERZOEK & ANALYSE

COMPLOTTHEORIEËN ALS BEDREIGING VAN DE RECHTSSTAAT

Foto: Merel Roze

PRINT DIT ARTIKEL

21 oktober 2019

AUTEUR: JAN-WILLEM VAN PROOIJEN

Sommige burgers vermoeden achter vrijwel ieder incident een grootschalig complot. Bijvoorbeeld dat de farmaceutische industrie liegt over de risico's van vaccins of dat de brand in de Notre Dame was aangestoken. Omdat excessief geloof in complottheorieën een bedreiging kan vormen voor de rechtsstaat is investeren in vertrouwen van burgers belangrijk.

Zijn de maanlandingen in een tv-studio opgenomen? Liegt de farmaceutische industrie over de gevaren van vaccins? Heeft de Amerikaanse overheid zelf opdracht gegeven tot de aanslagen op 11 september 2001? Internet en sociale media staan vol met dergelijke complottheorieën. De definitie van een complottheorie is de overtuiging dat een groep mensen in het geheim samenzweert om immorele of zelfs criminele doelen na te streven.

GEVOLGEN VAN COMPLOTTHEORIEËN

De laatste jaren is duidelijk geworden dat vele normaal functionerende burgers in complottheorieën geloven. Ook de huidige Amerikaanse president Trump twittert de ene na de andere complottheorie, wat zijn verkiezing niet in de weg heeft gestaan. Deze alomtegenwoordigheid heeft in de sociale wetenschappen de vraag opgeroepen wat de gevolgen zijn van complottheorieën voor de samenleving, en hoe beleidsmakers hiermee om moeten gaan.

Veel complottheorieën zijn zeer gedetailleerd en lijken razend goed doordacht

Zijn de meeste complottheorieën niet onschuldig, en hebben burgers bovendien niet recht op hun eigen ideeën? Daarnaast, misstanden komen toch echt voor – is het daarom niet juist goed als burgers kritisch zijn? Of moeten we ons oprechte zorgen maken over de hoeveelheid burgers die in complottheorieën geloven? In dit stuk zal ik diverse onderzoeksresultaten naar de maatschappelijke implicaties van complottheorieën samenvatten, met als doel een wetenschappelijk gefundeerd antwoord te geven op deze vragen.

EXCESSIEF COMPLOTDENKEN

Laat ik vooropstellen dat misstanden inderdaad voorkomen. Niemand ontkent het bestaan van bijvoorbeeld corruptie en doofpotten – de bouwfraude en de bonnetjesaffaire staan nog vers in het collectieve geheugen van Nederland gegrift. Het is dan ook goed als burgers kritisch en mondig zijn. Daarnaast bestaat soms een grijs gebied tussen legitieme vermoedens van misstanden versus onwaarschijnlijke complottheorieën. Mijn betoog zal zich echter vooral richten op excessief complotdenken. Sommige burgers zien achter bijna iedere terroristische aanslag, natuurramp, ongeluk, of economische crisis vrijwel direct de kwade hand van een grootschalig en machtig complot. De brand in de Notre Dame van Parijs was nog niet geblust of er stonden al vele bizarre complottheorieën over deze tragedie online. In de dagen na de dood van Jeffrey Epstein was nog volstrekt onduidelijk wat er precies met hem gebeurd was. Desalniettemin waren veel burgers al heilig ervan overtuigd dat hij vermoord was door machtige mensen die medeplichtig waren aan zijn misdrijven. Ik zal hieronder beargumenteren dat dergelijk excessief en ongefundeerd complotdenken een ontwrichtende werking op de rechtsstaat heeft, en dus allerminst onschuldig is.

KENMERKEN VAN COMPLOTDENKEN

Om deze ontwrichtende werking te begrijpen zal ik eerst 2 belangrijke kenmerken van complotdenken toelichten. Ten eerste komen complottheorieën vooral voort uit emoties. Hierin schuilt een paradox: immers, veel complottheorieën zijn zeer gedetailleerd en lijken razend goed doordacht. Complottheorieën over de 11 septemberaanslagen gaan gepaard met grondige analyses van de temperatuur waarop staal smelt, de maximale temperaturen die bereikt worden door brandende kerosine, en de snelheid waarmee de Twin Towers instortten.

Vooral negatieve emoties werken complotdenken in de hand

Toch blijkt uit onderzoek dat vooral negatieve emoties complotdenken in de hand werken. Na een bedreigende en emotionele gebeurtenis zoals een terroristische aanslag, gaan mensen er al snel vanuit dat er een complot achter moet hebben gezeten. Vervolgens zoeken zij (vaak met de nodige tunnelvisie) het bewijs erbij dat deze theorie ondersteunt. Ten tweede hangt complotdenken samen met een rechtlijnig wereldbeeld dat bestaat uit ‘goede’ versus ‘slechte’ groepen. Veel complottheorieën schilderen invloedrijke maar legitieme instituten af als ‘één grote boevenbende’, die over lijken gaat om misdadige doelen te bereiken. De veronderstelde samenzweerders ervaren geen morele dilemma’s: alles wordt in het werk gesteld om mistanden te verdoezelen en het eigenbelang na te streven, ten koste van eerlijke en hardwerkende burgers.

Deze 2 kenmerken passen naadloos in een extremistisch gedachtengoed. Ook extremisten worden gedreven door emoties, zoals woede en teleurstelling in de maatschappij. Daarnaast hebben ook extremisten een rechtlijnig wereldbeeld, waarin ze zich stevig afzetten tegen de gevestigde orde en regelmatig vervallen in een sterk ‘wij versus zij’-denken. Het is geen toeval dat de manifesten van terroristen zoals Breivik en Tarrant bol staan van de complottheorieën. Breivik geloofde in een ‘Eurabia’-complottheorie, in het bijzonder dat de Noorse sociaal-democratische partij in het geheim een islamisering van Europa probeert te faciliteren. Tarrant geloofde in een ‘White genocide’-complottheorie, wat inhoudt dat er een complot bestaat om via massa-immigratie de westerse cultuur uit te roeien.

EXTREMISTISCHE EN GEWELDDADIGE GROEPEN

Onderzoekers hebben een inhoudsanalyse uitgevoerd van de toespraken en documentatie van bijna 50 extremistische en soms gewelddadige groepen, met zeer uiteenlopende overtuigingen: links-extremistisch, rechts-extremistisch, religieus-fundamentalistisch, en nog een aantal andere die niet goed te classificeren waren. De resultaten lieten zien dat het merendeel van deze groepen zich sterk baseerde op complottheorieën.

Ook aan de linkerkant hangt complotdenken samen met vooroordelen en xenofobie

De link tussen radicale overtuigingen en complotdenken is in mildere vorm ook zichtbaar onder reguliere burgers die niet lid zijn van een extremistische groepering: complotdenken komt vaker voor onder mensen die op een uiterst linkse of uiterst rechtse politieke partij stemmen, en is zwakker onder mensen die op een gematigde partij stemmen. Het lijkt er dus op dat naarmate mensen sterker in complottheorieën geloven, hun overtuigingen radicaler worden.

VOOROORDELEN EN XENOFOBIE

Daarmee samenhangend, de 2 genoemde kenmerken van complottheorieën werken xenofobie in de hand – een angst voor groepen die ‘anders’ zijn. In een rechtlijnig wereldbeeld waarin groepen ofwel ‘goed’ ofwel ‘slecht’ zijn zullen mensen al snel complottheorieën omarmen die ervan uitgaan dat onbekende of gewantrouwde groepen in de samenleving kwade intenties hebben. Zo hebben Joodse complottheorieën door de eeuwen heen tot tragedies geleid (bijvoorbeeld de overtuiging van de nazi’s dat Joden verantwoordelijk waren voor het Duitse verlies van de Eerste Wereldoorlog).

Nederlandse burgers hebben een hoog vertrouwen in politie en justitie

Aan de rechterkant van het politieke spectrum komen veel islamofobische complottheorieën voor (bijvoorbeeld Breivik’s Eurabia), en in het VK bleek geloof in islamofobische complottheorieën een verrassend goede voorspeller te zijn van een stem voor de Brexit. Ook aan de linkerkant hangt complotdenken samen met vooroordelen en xenofobie. Zo zijn anti-Amerikanistische complottheorieën betrekkelijk sterk onder linkse groeperingen, alsmede complottheorieën die ervan uitgaan dat machtige groepen in de samenleving (bijvoorbeeld managers, bankiers) weinig goeds in de zin hebben.

Inmiddels zijn er aanwijzingen dat ook los van een extremistisch gedachtegoed complotdenken de bereidheid om de wet te overtreden vergroot. In een recent onderzoek gaven proefpersonen na het lezen van een complottheorie aan sterker bereid te zijn zich aan kleine criminaliteit schuldig te maken (bijvoorbeeld het indienen van onterechte schadeclaims). Immers, als beleidsmakers achter de schermen de wet aan hun laars lappen, waarom zou je dan als burger je nog wel aan de wet houden? Deze link tussen complotdenken en criminaliteit moet in de toekomst nog verder onderzocht worden.

VERTROUWEN IN DE SAMENLEVING

De bovenstaande overwegingen betekenen overigens niet dat het er momenteel slecht voorstaat met de Nederlandse samenleving. Integendeel, Nederlandse burgers hebben gemiddeld genomen juist een hoog vertrouwen in politie en justitie. Daarnaast hebben Nederlandse burgers – in vergelijking met andere landen – een

relatief hoog vertrouwen in hun medeburgers. Dergelijk maatschappelijk vertrouwen kan echter afbreken en is dus geen zekerheid die de samenleving voor lief kan nemen. Hoewel complottheorieën van alle tijden zijn bieden moderne communicatietechnologieën de mogelijkheid om complottheorieën sneller dan ooit te verspreiden naar een breed publiek. De alomtegenwoordigheid van complottheorieën op sociale media onderstreept de noodzaak om waakzaam te zijn voor de potentiele gevaren van dit maatschappelijke fenomeen.

Complottheorieën polariseren en radicaliseren het publieke debat

Samengevat, onderzoek laat zien dat excessief complotdenken allerminst onschuldig is. Complottheorieën polariseren en radicaliseren het publieke debat, breken de maatschappelijke cohesie af door bevolkingsgroepen tegen elkaar op te zetten, en vormen daarom een bedreiging van de rechtsstaat. Het is dan ook van belang dat beleidsmakers dit verschijnsel serieus nemen en investeren in het beschermen en vergroten van het maatschappelijk vertrouwen onder burgers. <<

Jan-Willem van Prooijen is werkzaam aan de Vrije Universiteit Amsterdam/NSCR. De auteur is bereikbaar voor vragen en discussies via e-mail: j.w.van.prooijen(at)vu.nl.

BRON: CCV-SECONDANT.NL
21 oktober 2019
AUTEUR: JAN-WILLEM VAN PROOIJEN